Stalin sota el bisturí de Bulgàkov

ÀNGEL FERRERO

Bulgàkov és un conspirador contra el llenguatge.
Boris Groys

La nit del 18 d'abril del 1930 Mikhaïl Bulgàkov rebia la que amb tota probabilitat és una de les trucades de telèfon més cèlebres de tota la història de la literatura.

«Mikhaïl Afanàssievitx Bulgàkov?»

«Sí, sí!»

«El camarada Stalin ara us parlarà.»

«Com? Stalin? Stalin?»

I allà mateix se sentí una veu amb un clar accent georgià.

«Sí, Stalin parlarà amb vostè.»

«Us saludo, camarada Bulgàkov!»

«Hola, Ióssif Vissariónovitx!»

«Hem rebut la seva carta. L'hem llegida amb els camarades. Rebrà una resposta com cal... I

pot ser veritat que estigueu demanant que se us permeti marxar del país? Què és el que us ha molestat tant?»

Aquesta trucada era la intervenció personal –i amb un caire teatral possiblement buscat tenint en compte la predilecció de Stalin pels cops d'efecte– a la carta que l'escriptor havia enviat al govern de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS), amb data del 28 de març, aquell mateix any. En aquella carta, Bulgàkov demanava, amb evident desesperació, que, davant la impossibilitat de continuar amb la seva carrera literària, privat de poder publicar i veient-se constantment assetjat per la crítica –que l'acusava de «reaccionari», «antirevolucionari» i «enemic de classe», entre d'altres–, se li ordenés abandonar urgentment el territori soviètic en companyia de la seva esposa, i, si això no era possible, que el govern soviètic li proporcionés «una feina adequada a la meva especialitat i que m'assigni a un teatre com a director titular de l'Estat.»1 Stalin, qui a aquestes alçades ja havia demostrat, i amb escreix, ser un consumat expert en la manipulació psicològica dels seus aliats i enemics, va aconseguir portar la conversa a la conclusió a la qual amb tota seguretat aspirava abans fins i tot de fer despenjar l'auricular al telefonista.

1 La carta ha estat traduïda al català per Jaume Creus a *Kíev–Moscou* (Edicions de 1984), p. 155-164. La resta de cartes estan recollides en aquest mateix volum, p. 151-178.

«He estat pensant durant molt de temps si un escriptor rus sobreviuria fora de la seva pàtria. I penso que no podria.»

«Teniu raó. Opino el mateix. On us agradaria treballar? Al Teatre de l'Art?»

«Sí, m'agradaria. Però he parlat amb ells i han refusat.»

«Envieu-hi la vostra petició. Em sembla que hi estaran d'acord. Hauríem de mirar de reunir-nos per parlar algun dia.»

«Sí, sí! Ióssif Vissariónovitx, per a mi és molt important poder parlar amb vostè.»

«Sí, definitivament, hem de trobar el moment per reunir-nos. I ara us desitjo el millor!»

El 10 de maig de 1930, Bulgàkov s'incorporava al Teatre de l'Art de Moscou (MXAT) com a assistent de direcció.

L'escriptor i el poder

La de març del 1930 no havia estat la primera carta que Bulgàkov enviava a Stalin. Tampoc seria l'última. Cap d'elles va aconseguir ni que es publiquessin la majoria de les seves novel·les i relats ni que es representessin les seves obres teatrals, o que es mantinguessin molt de temps en cartell si és que finalment aconseguien arribar a representar-se. «Algunes persones benintencionades han escollit un mètode per consolar-me més aviat estrany», escrivia mordaçment a Pavel Popov el 27 de març

del 1937, «més d'un cop he escoltat veus sospitosament untuoses dient-me, 'No et preocupis, tot es publicarà després de la teva mort!' No cal dir que els estic molt agraïts!»

Batum acabaria sent una d'aquestes obres de Bulgàkov destinades a no ser ni representades ni publicades –íntegrament o parcial– en vida de l'autor. Les dues primeres parts de *La guàrdia blanca*, per exemple, van ser publicades a la revista *Rossiya* el 1925, però la capçalera va ser clausurada abans que la tercera pogués veure mai la llum (el llibre no seria publicat fins al 1965). La primera redacció d'*El mestre i Margarida* es remunta al 1928 i la darrera la va dictar tres setmanes abans de la seva mort, el 10 de març del 1940, però la novel·la no va ser publicada fins al 1966. *La càbala dels hipòcrites* va ser prohibida el 1929 després d'unes poques funcions (i ja venia precedida per la prohibició de la seva adaptació del *Tartuf* de Molière). *La fugida* (1928), *Adam i Eva* (1931), *Els darrers dies* (1935) –pensada per estrenar-se en el centenari de la mort del poeta Aleksandr Puixkin– o *Ivan Vassilièvitx* (1935) ni tan sols van arribar a ser representades. «Quin és el sentit de mantenir a un escriptor a un país en el qual les seves obres no poden existir? Demano una resolució humana: que se'm permeti marxar», escrivia a Maksim Gorki en una carta datada el 3 de setembre del 1929.

La relació entre Mikhaïl Bulgàkov i Ióssif Stalin ha fascinat durant dècades el públic i la crítica. Bulgàkov, com se sap, sentia una profunda afinitat cap a Molière. Els paral·lelismes entre els dos dramaturgs, per a qui

vulgui buscar-los, són molt evidents: la sàtira, el gust pel grotesc i, a un nivell personal, la defensa a ultrança de la seva integritat com a autor, però també, no cal dir-ho, el fet de viure i escriure en un sistema polític al qual s'oposaven i que, al mateix temps, i irònicament, els donava (fins a cert punt, almenys) suport i els protegia dels càstigs més durs als que sotmetia a altres sense consideracions de cap mena. *Tartuf o l'impostor* és l'exemple paradigmàtic: encara que generalment va ser ben rebuda pel públic i va comptar amb el suport del rei Lluís XIV, finalment va ser prohibida per pressions de l'Església catòlica –amenaces d'excomunió incloses– i alguns sectors de l'aristocràcia i l'alta burgesia franceses, a qui no agradà el retrat del protagonista epònim de l'obra, una crítica a l'interès que s'amaga sota la falsa pietat i que apuntava, de manera prou clara, al clergat. (Un altre candidat més proper seria Aleksandr Puixkin i la seva relació amb el tsar Nicolau I, qui prohibí al poeta abandonar el país i controlà el que publicava.)

Per la seva banda, no sabem si Stalin havia llegit Bulgàkov abans, i, en cas d'haver-ho fet, què n'havia llegit, però sí que havia entrat en contacte amb la seva obra almenys el setembre del 1926, quan el Directori Polític de l'Estat (OGPU) va decidir prohibir la representació d'*Els dies dels Turbin*, que el Comissariat Popular d'Educació (Narkompros) sota la direcció d'Anatoli Lunatxarksi havia autoritzat. El conflicte entre l'OGPU i Narkompros va ser elevat al Politburó perquè decidís la qüestió el 30 de setembre, en aquest cas a favor de l'autor. El mateix

Stalin arribà a assistir una quinzena de vegades a la representació de l'obra.

Un any després, una comissió del Politburó creada al gener i formada per Kliment Voroixílov, Làzar Kaganóvitx i Alexander Smirnov estudià la conveniència de representar una altra obra de Bulgàkov, *La fugida*. Les conclusions de la comissió necessitaven el vistiplau de Stalin, qui en aquesta ocasió va decidir no intervenir (l'obra va ser finalment prohibida). Finalment, en una llarga carta de resposta enviada a l'escriptor Vladímir Bill-Belotserkovsky –qui, juntament amb altres escriptors i directors de teatre havia pres la ploma per protestar contra la decisió de mantenir en cartell les obres de Bulgàkov, que gaudien d'una important popularitat malgrat l'assetjament de la crítica–, datada l'1 de febrer del 1929, Stalin posà sobre paper algunes de les seves opinions sobre Bulgàkov. En aquesta carta, Stalin assegurava que si les seves obres de Bulgàkov seguien representant-se era per la manca de material dramàtic revolucionari de qualitat i reconeixia que l'aspecte que més li agradava d'*Els dies dels Turbin* era «la demostració del caràcter invencible del bolxevisme», que el destí tràgic dels Turbin, la causa dels quals és perduda des de bon començament, palesava.2 Lunatxarski s'adona de la repercussió de la carta a Stalin, que ha circulat entre cercles del partit, i demana poder reproduir-la a la revista *Isskustvo*, però Stalin rebutja la proposta, possiblement sospesant les potencials implicacions de la decisió.

2 Stalin, I.V. *Sotxinenia* (Moscou, Politizdat, 1949), p. 326-329.

Stalin hauria de tornar a referir-se a Bulgàkov uns dies després, el 12 de febrer del 1929, en una trobada amb escriptors ucraïnesos, en la qual aquests protestaven contra la representació de les obres de l'autor a la Unió Soviètica. Stalin tornà a defensar a Bulgàkov: «Si preneu *Els dies dels Turbin* [Bulgàkov] ens és, és clar, aliè, no és ben bé un pensador soviètic.» Ara bé, continua, «amb la seva obra ens ha fet un gran servei», mostrant «la força imparable del bolxevisme». En aquest sentit, escriptors com ell o Vsévolod Ivànov, que no són comunistes, resulten més útils a la causa bolxevic que «10, 20 o 100 escriptors comunistes que no fan més que esborronar i esborronar pàgines sense treure res de res: no són capaços d'escriure, no tenen sentit artístic...». Més interessant resulta l'opinió de Stalin sobre l'estil de Bulgàkov en una conversa posterior amb Maksim Gorki i Andréi Tikhonov sobre l'obra de teatre *El suïcidi* de Nikolai Erdmann. «Personalment, no m'ha agradat. Hi passa de puntetes, per sobre. Mireu a Bulgàkov!... Va al fons! A contracorrent! (*Va fer un gest amb la mà i va entonar*) Així és com m'agrada!».

No hi ha moltes més proves documentals –i en les darreres dècades els investigadors han tingut accés i temps per pentinar els arxius soviètics suficientment– o a la biblioteca de Stalin del seu interès particular per Bulgàkov. Però, com sempre ocorre amb Stalin, tot plegat podria formar part del misteri que l'envoltava i segueix envoltant-lo, i amb el qual alimentava conscientment el seu poder.

Sigui com sigui, la trucada de Stalin causà com no podia ser d'una altra manera una profunda impressió a Bulgàkov, que durà la resta de la seva vida. En la seva carta a Stalin del 30 de maig del 1931 –en la qual tornava a demanar que el deixessin marxar–l'escriptor afirmava que «la conversa telefònica que vàreu tenir amb mi l'abril del 1930 ha deixat una petja molt clara a la meva memòria». Ho feia després d'assenyalar que «el meu somni d'escriptor és que sigueu vós qui em convoqui personalment.» Era el text sincer o es tractava d'un ditirambe com els que feia servir tot sovint Molière a les seves dedicatòries? En una altra carta, amb data del 26-28 d'agost d'aquell mateix any, a l'escriptor Vikenty Veresaev, li demanava el seu consell tot preguntant-li per què no s'havia esdevingut la trucada amb Stalin. «No he parat d'escalfar-me el cap des de fa un any intentant esbrinar què ha passat», escrivia Bulgàkov, «no al·lucinava quan el vaig sentir dir-ho, oi? No va dir: "Potser realment necessiteu marxar a l'estranger?" Va dir-ho! Què ha passat? Volia acceptar-me, o no volia?» Un any després, el 22-28 de juliol del 1931, escrivia de nou a Veresaev sobre la promesa de Stalin a la seva conversació telefònica de reunir-se personalment per expressar-li el seu desig de viatjar a l'estranger: «Em turmenta el pensament descoratjador que no he estat capaç de parlar amb el secretari general. Això és horrible, com una tomba obscura. Vull desesperadament veure altres països, fins i tot si és per un breu període de temps. M'aixeco pels matins amb aquest pensament i me'n vaig a dormir amb ell.» I més endavant encara afegia: «... fa poc més d'un any, en el moment de major desesperació...

vaig ser suficientment afortunat de rebre una trucada del secretari general. Si us plau, creu-me quan et dic que em va parlar enèrgicament i clara, elegantment i com a estadista. L'esperança va brillar en el meu cor d'escriptor que tot el que havia de fer ara seria veure'l i conèixer el meu destí.»

Sí que sabem per què les autoritats soviètiques mai van autoritzar el viatge de Bulgàkov. En una carta del 3 d'agost del 1929 al Politburó del secretari del Comitè Central del Partit Comunista de la Unió Soviètica (bolxevic), Aleksandr Smirnov, qui estava informat de l'estat anímic de Bulgàkov pel cap de la Direcció General d'Art i Literatura de la República Socialista Federativa Soviètica de Rússia (RSFR) (Glaviskusstvo), Aleksei Svidersky –«dona la impressió de ser un home perseguit i maleït [...] la seva situació és desesperada»–. En la seva carta, Smirnov admetia que «la nostra premsa ha pres la posició equivocada: en comptes de practicar una línia per acostar-se'l i corregir-lo, només s'ha portat a terme un assetjament, encara que és possible guanyar-lo, jutjant per la carta del camarada Sviderski.» «Pel que fa a la petició de Bulgàkov que se'l permeti viatjar a l'estranger, penso que deuria ser rebutjada», continuava Smirnov, ja que «permetre que marxi amb aquests sentiments significaria incrementar la xifra d'enemics.» «Seria millor deixar-lo aquí donant instruccions al Departament d'Agitació i Propaganda (APPO) del Comitè Central perquè treballi per acostar-lo al nostre bàndol, i que és un escriptor de talent amb qui mereix la pena ocupar-se'n», recomanava Smirnov. «No podem ignorar les

injustícies comeses per l'OGPU, que confiscà el seu diari», acabava, «hem de demanar al OGPU que li retorni els seus diaris.»

Stalin abans de l'estalinisme

Bulgàkov va començar els treballs de redacció de *Batum* el setembre del 1936 amb el títol provisional d'*El pastor*, un dels noms pels quals era conegut Stalin durant els seus anys com a revolucionari professional. Per contextualitzar: l'any 1936 fou el de l'aprovació d'una nova constitució que formalment garantia més drets als ciutadans soviètics i que va aixecar certes esperances, tant dintre com fora del país, en una reducció de la repressió i fins i tot certs horitzons democràtics. En realitat, la repressió no només no s'aturaria, sinó que s'intensificaria en els dos anys següents, coneguts com "el gran terror" o la *iejovxina*', pel comissari d'Afers Interns que en fou responsable, Nikolai Iejov. És immediatament després d'aquests dos anys fatídics –en els quals Bulgàkov intercedí per l'escriptor Nikolai Erdmann, condemnat a una pena de deportació de tres anys a Ienisseisk i Tomsk, a Sibèria, en una nova carta adreçada a Stalin–,3 el 1939, quan Bulgàkov reprendria la seva feina.

3 Paradoxalment, Stalin havia gaudit anys enrere de la posada en escena d'*El mandat* d'aquest mateix autor realitzada per Vsévolod Meierhold, qui seria arrestat el juny del 1939 i executat l'1 de febrer del 1940. Kotkin, Stephen, *Stalin, vol. 1, Paradoxes of Power (1878-1928)* (Nova York, Penguin Books, 2014), p. 620.

Per redactar *Batum*, Bulgàkov es documentà exhaustivament, aprofitant la seva experiència prèvia sobretot per a les obres *La càbala dels hipòcrites* (1929) i *Aleksandr Puixkin* (1935), en les quals feu ús de memòries i altres documents històrics, com ha quedat documentat, per exemple, en la correspondència amb el seu germà Nikolai Bulgàkov, qui vivia a París i a qui demanà una llista mot concreta de detalls del monument a Molière de Louis Visconti a la confluència entre la Rue Richelieu i la Rue Molière per a la seva biografia sobre el dramaturg francès. La principal font de Bulgàkov fou *La manifestació de Batum del 1902* (Moscou, Partyzdat, 1937), una antologia il·lustrada de documents i testimonis de la manifestació d'obrers que Stalin organitzà a Batum el 1902, editada i prologada per Lavrenti Beria amb l'objectiu d'esdevenir la versió definitiva de la protesta i destacar el paper de Stalin en els fets. Qui aviat seria cap del Comissariat Popular d'Afers Interns (NKVD) va haver d'enfrontar-se, irònicament, al mateix problema que Bulgàkov a l'hora de redactar *Batum*. Com que la versió oficial de la història, creada pel mateix Stalin, ja estava establerta, qualsevol autor havia d'enfrontar-se al següent dilema, tal com el formula Irina Gluxenko: «Per una banda, el text havia de correspondre's als esdeveniments reals tant com fos possible, i no havia de contradir la interpretació oficial, per l'altra. Al mateix temps, qualsevol que escrivís sobre la història del moviment revolucionari havia de crear la seva pròpia narrativa.»4

4 Gluxenko, I.V., «Mravalkhamier». Kak Stalin i batumskie ra-

S'ha conservat a la biblioteca de Bulgàkov un exemplar de *La manifestació de Batum del 1902* amb nombroses anotacions marginals en llapis blau i vermell –noms, dates, fets–, la qual cosa demostra que en va fer un estudi minuciós. Per exemple, en els articles d'*Iskra*, l'òrgan d'expressió del Partit Obrer Socialdemòcrata Rus (POSR), s'esmenta com a líders de la protesta a Batum Mikhaïl Khirimiants i Teòfil Gogiberidze, que apareixen com a personatges a l'obra. Altres personatges estan basats igualment en persones reals: el coronel de gendarmeria Seydlitz (a l'obra: Treinitz), el traductor Kakiva (Kiakiva), els obrers Silvestre Lomjaria (Silvestre), Porfiri Lomjaria (Porfiri) Mikhaïl Gabunia (Mikha), Kote Kalandarov (Kote), Kotsia Kandelaki (Kandelaki), Silvestre Todria (Todria), Darispan Darakhvelidze (Darispan) o Natalia Kirtadze-Sikharulidze (Nataixa).

Òbviament, la tasca de documentació comptà amb totes les limitacions i condicionants de l'època, no només ideològics, és clar, sinó atribuïbles a la manca de documents avui disponibles als historiadors. 'Soso' –Ióssif Vissariónovitx Djugaixvili no faria servir el nom de Stalin fins al 1912– va ser enviat a Batum pel Comitè del POSR de Tbilisi el novembre del 1901, una tasca que l'historiador Stephen Kotkin qualifica a la seva monumental biografia de Stalin de «missió d'alt nivell».

---

botxie prazdnovali Novy god (versii Berii, Bulgakova i rabotxikh), *Mikhaïl Bulgakov v potoke rossiyskoy istorii XX-XXI*, núm. 6 (Moscou, Museu Bulgàkov, 2017) , p. 9

«A només dotze milles de la frontera otomana, el port va ser conquerit als turcs, amb la resta de l'Adkhara (Akharia) islàmica, a la guerra del 1877-78 i, després de ser unida al Ferrocarril Transcaucasià de Rússia, va esdevenir la terminal per exportar el petroli del mar Caspi rus. El gasoducte més gran del món, des de Bakú a Batum, es trobava en construcció (s'inauguraria el 1907), i els seus patrocinadors –els germans suecs Nobel, famosos per haver inventat la dinamita, els germans francesos Rothschild, coneguts en el sector bancari, i el magnat armeni Alexander Mantaxian (n. 1842), conegut en forma russificada com a Mantaxev– tractaven de trencar el gairebé monopoli de l'estatunidenca U.S. Standard Oil a l'hora de subministrar querosè a Europa. Djugaixvili també intentà pujar a l'onada del *boom* petrolífer, amb propòsits esquerrans.»5

El jove Djugaixvili –encara no havia fet vint-i-tres anys– es va «submergir en els ambients obrers», escriu Kotkin, fins al punt que va aconseguir ser contractat per la companyia de prospecció petrolífera dels Rothschild, una posició que aprofità per agitar entre els treballadors, distribuir pamflets i propaganda socialista, i, finalment, organitzar una vaga de dos dies el febrer del 1902 després de l'acomiadament de 389 obrers el 25 d'aquell mateix mes. La vaga va acabar amb nombrosos detinguts. El 9 de març, una manifestació de protesta va finalitzar a les portes d'una presó de trànsit on es trobaven els detinguts de la vaga. Quan els manifestants tractaren d'obrir

5 Kotkin, Stephen, *op. cit.*, p. 51.

les seves portes per alliberar als detinguts, la policia i l'exèrcit van obrir foc i va causar la mort de 14 persones.

Tots aquests esdeveniments, que van tenir ressò a la resta de l'imperi rus, estan recollits a *Batum*. Ara bé, la «massacre de Batum», com es va arribar conèixer el succés, no va suposar exactament l'elevació immediata de Stalin a dirigent socialista: el Comitè del POSR de Tbilisi va enviar a Batum David *Mokheve* Khartishvili per reemplaçar-lo, i aquest acusà el seu predecessor d'haver provocat la resposta de la policia amb les seves accions, cosa que dividí el moviment socialista a Batum entre partidaris i detractors seus. En un pas eliminat de les biografies oficials per considerar-se una taca en el seu expedient revolucionari, Djugaixvili, a la presó, va sol·licitar fins a dos cops al governador general el seu alliberament al·legant l'empitjorament del seu estat de salut i «la situació d'indefensió de la meva anciana mare, abandonada pel seu marit fa dotze anys i que em veu a mi com l'únic suport a la vida.»6 El paper actiu de Stalin a la presó que apareix en algunes biografies i documents –a favor i en contra seu– contrasta amb les memòries de l'exiliat georgià Grigori Uratadze, qui escriu que «quan ens deixaven sortir per fer exercici i tots nosaltres anàvem d'un cantó a l'altre del pati de la presó, Stalin es quedava sol i, amb passes curtes, anava cap endavant i tornava, i si algú tractava de parlar amb ell, amb la boca torçava el seu somriure fred i potser mormolava algunes paraules.»7 Aquests

6 Kotkin, Stephen, *op. cit.,* p. 52.

7 Citat a Kotkin, Stephen, *op. cit.*, pp. 746-747, n. 116.

episodis van fer començar a sospitar als seus camarades que Stalin era un infiltrat de la policia.

Quan Djugaixvili –que a la presó havia començat a fer servir el pseudònim de Koba, probablement manllevat d'un personatge de la novel·la *El parricida* (1882), de l'escriptor georgià Alexander Kazbegi– escapà de Sibèria, el primer cop va estar, com es relata a *Batum*, a punt de morir de congelació. El gener del 1904 aconseguí esquivar la vigilància policial i arribar a Tbilisi. D'aquesta escapatòria van circular diferents versions –fins i tot de boca del mateix protagonista– i s'ha escrit versemblantment que si va fugir, va ser fent servir un document d'identitat –falsificat, furtat, real?– de col·laborador de la gendarmeria (l'anècdota fins i tot es va incloure al llibre del 1937 que va servir de font principal a Bulgàkov). Fos com fos, la seva tornada va estar ben lluny de ser com apareix a *Batum*: a Tbilisi els seus antics camarades desconfiaren del seu retorn i el van arribar a considerar un possible agent provocador, la qual cosa l'obligà a desplaçar-se fins a Gori –on aconseguí una altra identitat falsa–, i Batum, on Natalia Kirtava-Sikharulidze, a diferència del que es presenta a aquesta obra, va refusar acompanyar-lo de tornada a la capital. Un cop allà va haver de canviar fins a nou vegades de residència a causa de la intensa vigilància policial, fins que Lev Kàmenev li aconseguí un amagatall a casa de Serguei Alliluyev, pare de la futura segona esposa de Stalin, Nadejda Alliluyeva. Kàmenev també va regalar a Djugaixvili un exemplar de la traducció russa d'*El príncep* de Maquiavel.

Bulgàkov completà la primera versió de *Batum* el gener del 1939. En va fer una primera lectura a Nikolai Erdmann i el seu germà, tres escenes. L'opinió d'Erdmann era important per a Bulgàkov, com palesa el fet que intercedís per ell en una carta a Stalin, com s'ha assenyalat abans. Erdmann, segons va recollir als seus diaris Bulgàkov, va quedar-ne satisfet. *Batum* va ser llegida poc després, el 27 de juliol, en una reunió del partit al MXAT, on va ser acollida positivament, i es planificà la seva estrena per fer-la coincidir amb el 60è aniversari de Stalin. L'expectació anava en augment. Una còpia del manuscrit va ser enviada al secretariat de Stalin per a la seva aprovació mentre la companyia començava a dissenyar la seva posada en escena i la distribució dels papers entre els actors. Tot en va, perquè *Batum* va ser prohibida el 14 d'agost del 1939, mentre l'escriptor i la seva dona es trobaven de camí cap a Tbilisi i Kutaissi per a documentar-se per a l'obra. A l'estació de Sérpukhov, a la mateixa província de Moscou, van ser informats de la cancel·lació per telegrama urgent –la dona encarregada d'entregar-lo pensava que anava adreçat al *bulgakhter* (comptable, en rus)–, cosa que els obligava a posar fi de manera abrupta al viatge i retornar a la capital, on Bulgàkov, els problemes de salut del qual s'havien agreujat en els darrers anys, va caure malalt. Encara que Bulgàkov havia començat a perdre la vista, va tenir temps d'acabar la seva adaptació teatral de *Don Quixot* de Miguel de Cervantes abans de morir, el 10 de març del 1940. El seu cadàver va ser incinerat, i les cendres sepultades al cementiri de Novodévitxi de Moscou. La seva esposa feu instal·lar anys després una

estela funerària amb una pedra que abans es trobava a la tomba de Nikolai Gógol –enterrat ben a prop– i que batejà com a «calvari». Segons una anècdota recollida pels seus familiars, el mateix dia de la mort de l'escriptor el secretariat de Stalin va trucar a casa seva:

«Com? Que s'ha mort el camarada Bulgàkov?»
«Sí, s'ha mort.»

I van penjar el telèfon.

A dia d'avui ningú sap exactament per què *Batum* va ser rebutjada pel Kremlin.

«Estudiant de la revolució» (i de la repressió)[8]

Durant anys *Batum* fou àmpliament considerada com una obra menor, escrita per Bulgàkov per congraciar-se amb les autoritats, i fins i tot com una capitulació de l'escriptor. No gaire lluny, doncs, d'un relat del mateix autor en el qual el protagonista escriu una obra de teatre «revolucionària» en poc més d'una setmana –«si mai es convoqués a concurs l'obra més absurda, més mancada de talent i més descarada, la nostra s'emportaria el primer premi»– i guanya 100.000 rubles amb ella.9 Ara bé, si

8 La informació sobre *Batum* en aquest apartat procedeix en la seva major part del comentari a l'obra a les *Obres completes* de Mikhaïl Bulgàkov en cinc volums, vol. 3 (Sant Petersburg, Khudozhestvennaia Literatura, 1992).

9 Publicat a *Kràsnaia Niva*, 1925, núm. 1, i traduïda per Selma

hagués estat així –i això ja significaria ignorar l'enorme pressió i patiment psicològic que Bulgàkov experimentava per les interferències i interrupcions constants a la seva carrera literària–, per què les autoritats van decidir suspendre la seva posada en escena poc abans de l'estrena en comptes de permetre la seva representació? Per què Bulgàkov, qui tant admirava el coratge de Molière –comentant la seva persistència després de la prohibició de *Tartuf*: «I què va fer l'autor de la desafortunada obra? La cremà? L'amagà? No. Tan aviat com es recuperà de l'escàndol de Versalles, el dramaturg impenitent agafà la cadira per escriure el quart i el cinquè acte»–, de sobte fa seva la proposta d'escriure una obra sobre la màxima autoritat del país? El mateix escriptor que confessava en un interrogatori del OGPU –després que agents d'aquest temut cos de policia confisquessin els seus diaris el 1926 en un escorcoll al seu apartament– que *Cor de gos* (1925) «té moments de significat polític, atacant al règim actual» i que, en general, a les seves obres havia adoptat «una actitud hostil i crítica a la Unió Soviètica»? Que havia enviat a Stalin cartes amb peticions de suport a escriptors reprimits, en les quals confessava el seu distanciament ideològic de l'URSS, renegava d'escriure «una obra comunista», considerava el seu «deute» combatre la censura «sigui quina sigui la forma que adopti, i sigui quina sigui l'autoritat que representi», i fins i tot amenaçava de suïcidar-se? En una carta a Sergei Yermolinsky, amb data

Ancira a *Notas en los puños. Iván Vasílievich* (Barcelona, Alfabia, 2009), pp. 87-97.

del 18 de juny del 1937, escrivia significativament sobre les seves col·laboracions amb el Teatre Bolxói:

«Tinc una pila de material relacionada amb Pere el Gran a la meva taula, estic començant a treballar en el llibret. Sé de ben segur que, en qualsevol dels casos, no en sortirà res, i que no sobreviurà, com no van sobreviure *Minin* i *El mar Negre*, però no em puc resistir a escriure'l. Sigui com sigui, sempre seré conscient que he fet la meva tasca amb el Bolxói el millor del que sóc capaç, i que els pertoca a ells decidir què fer quan deixi d'estar interessat no només en el llibret, sinó en qualsevol altra cosa.»

Potser buscava Bulgàkov un reconeixement oficial que garantís la publicació de les seves obres, sobretot *El mestre i Margarida*? La directora del Museu M.A. Bulgàkov de Moscou del 2007 al 2011, Inna Mixina, ha argumentat raonablement que la redacció de *Batum* fou una mena de salconduit per a sobreviure la *iejovxina*, ja que coincideix entre els primers anys de la seva redacció (1936) – quan totes les seves obres de teatre van ser retirades de cartell– i la seva presentació definitiva (1939), i que, finalment, no va tenir més opció que escriure-la perquè l'alternativa de no haver-ho fet hauria estat molt pitjor.10

Arribats aquí cal tenir en compte no només la dedicació que Bulgàkov demostrà en la redacció de *Batum*,

10 Mixina, I.O. 'Piesa M.A. Bulgakova 'Batum' v segodnyaxem protxtenii', a *Mikhaïl Bulgakov v potoke rossiyskoy istorii XX-XXI*, núm. 2 (Moscou, Museu Bulgàkov, 2011), pp. 73-74.

de la qual ja s'ha parlat –«quan treballo, treballo molt seriosament», escrivia al seu germà Nikolai el 21 de febrer del 1930–, sinó que una lectura més atenta, avui, des de la distància que permet el temps i la informació que ens proporciona la documentació disponible, possibilita veure a l'obra, entre línies, paral·lelismes entre les pràctiques de la policia i el sistema penitenciari tsaristes –amb Stalin com a víctima– i les soviètiques –amb Stalin com a propiciador–, que, amb tota seguretat, no van passar desapercebuts als censors, als qui Bulgàkov ja havia buscat les pessigolles abans amb obres com *L'illa carmesí* (1927). Djugaixvili, «l'estudiant de la revolució», com acostumava a anomenar-se'l en els textos oficials, esdevé, així, també l'estudiant de l'aparell repressiu de l'autocràcia tsarista. En aquest sentit, resulta interessant parar atenció en el personatge del coronel de gendarmeria Treinitz, l'antagonista de Stalin a *Batum*, amb qui comparteix tots els trets del seu caràcter –la mateixa determinació, el mateix sarcasme, la mateixa fixació en la consecució dels objectius– i esdevé, així, el seu reflex. Significativament, l'última aparició a *Batum* del coronel Treinitz, el representant més eficaç de l'aparell de control i repressió de l'estat a tota l'obra, és mirant de fit a fit Stalin. L'únic que separa aquestes dues figures enfrontades és una línia política que separa a qui exerceix el poder i a qui n'és sotmès, les posicions de les quals s'invertirien, no cal dir-ho, molt aviat. (La relació que s'estableix entre Ponç Pilat i Jesucrist a *El mestre i Margarida*, ve aquí també al cap.)

Tot i que Bulgàkov va triar un episodi relativament segur de la vida de Stalin –la seva joventut i formació

com a revolucionari (l'expulsió del seminari de Tbilisi, el seu treball polític clandestí, l'organització de protestes i el seu empresonament), i no el seu ascens a secretari general, o la seva gestió com a líder soviètic–, el tema es trobava, és clar, ben lluny de no causar suspicàcies entre els censors, i certament era bastant més espinós que tractar el seu paper durant la Revolució d'octubre o la guerra civil, com a mínim amb la informació de la qual es disposava a l'època i tenint en compte la canonització a què havien estat sotmesos aquests episodis històrics a la cultura oficial soviètica.

No cal descartar fins i tot un interès personal de Bulgàkov a l'hora d'escriure sobre Stalin. L'escassa informació fefaent disponible i la gran quantitat de propaganda ocultaven la persona real darrere d'un autèntic mur de boira, barreja de misteri i llegenda, fins al punt que l'exiliat georgià Uratadze –testimoni d'alguns dels episodis que es narren a *Batum*– va arribar a descriure el líder soviètic com «un home sense biografia». No és forassenyat especular que Bulgàkov estigués interessat a endinsar-se en la psicologia, la formació de la personalitat i l'ascens al poder de Stalin –una qüestió que segueix fascinant els historiadors encara avui–, que s'havia convertit, a desgrat seu, en un dels seus interlocutors –per carta, atès que mai es va formalitzar una reunió personal entre els dos– més influents, i a qui arribà a demanar que fos el seu «primer lector». Aquí convé senyalar, contra l'opinió generalitzada sobre l'autor, que la posició de Bulgàkov envers la Unió Soviètica no sempre va ser de rebuig frontal. Al seu diari recull la seva assistència a reunions del

grup *Smena Vekh*, un grup d'intel·lectuals russos exiliats que arribà a acceptar la impossibilitat de retornar a la Rússia anterior a la revolució bolxevic i demanà reconciliar-se amb els seus dirigents per tal de garantir la seva estabilitat i continuïtat com a nació. Bulgàkov, com se sap, col·laborà amb el diari dels *smenovekhistes*, *Nakanune*, que es publicà a Berlín des del 1922 fins al 1924.

Batum no és exactament una hagiografia com ho van ser, per posar un clar exemple, les pel·lícules de Mikheil Chiaureli en què Mikhel Gelovani interpretà Stalin. Alguns trets reals de la seva figura, com el seu sarcasme o el seu caràcter impulsiu, són absents a les obres del realisme socialista, però no a *Batum* (val a dir que Bulgàkov també aprofità l'avinentesa per fer un retrat mordaç de Nicolau II, a qui detestava malgrat el seu passat com a simpatitzant de la monarquia; «el diable s'emporti als Romànov!», va arribar a anotar al seu diari a l'abril del 1924). Borís Gaspàrov ha arribat a fer una lectura de *Batum*, en línia amb la darrera obra de Bulgàkov, en termes religiosos i considerar que en la figura de Stalin a l'obra es condensen les de Jesucrist i l'Anticrist: la seva expulsió del seminari seria el descens del Messies a la terra i l'expulsió de Satanàs del Paradís; l'anunci d'una nova era durant el sopar de Cap d'Any és l'anunci del regne de Déu sobre la terra i el del regne de l'Anticrist; la seva tornada de Sibèria, la resurrecció de Jesucrist i la segona vinguda, però també el retorn al món de l'Anticrist després de desprendre's de les seves cadenes

mil·lenàries; però amb tot, més proper probablement del diable que de Déu.[11]

A la pregunta de per què les autoritats van prohibir *Batum*, Gluxenko dona una resposta que no per senzilla resulta menys inversemblant: a Stalin, simplement, no li agradà l'obra.

«I si, amb el pas del temps, estem interpretant signes allà on no n'hi ha cap? Faré una suposició: a Stalin no li agradà l'obra. No li agradà el que Bulgàkov va escriure sobre ell. Al llibre de Leonid Zorin *Júpiter* hi ha un monòleg interior de Stalin adreçat a Bulgàkov. Es tracta, és clar, d'una obra literària, ficcionada de principi a la fi. Però potser la reconstrucció dels pensaments de Stalin no és tan arbitrària:

> Fins i tot Nemirovitx-Dantxenko[12] ha dit que *Batum* no és dolenta. És clar, pot ser pitjor que l'obra de Nakhutsrixvili sobre la meva joventut?[13] Fins i tot millor. Però no ets un artesà de Tbilisi. Si protegeixes tant la teva inestimable reputació, has d'estar a l'altura. I no ho has estat. Paraules sense vida. No només no hi ha sang, tampoc hi ha ni color ni olor. «He estat enviat pel Comitè de Tbilissi per aixecar als obrers de

11 Citat a Mixina, I.O., *op. cit.*, p. 72-73.

12 Vladímir Nemirovitx-Dantxenko (1858-1943), dramaturg i director de teatre rus, fundador del Teatre de l'Art de Moscou amb Konstantin Stanislavski el 1898.

13 *La joventut del líder* (1949), de l'escriptor georgià Gueorgui Nakhutsrixvili.

Batumi...» Avorrit. A Schiller, els rebels parlaven de manera molt diferent.

La comparació amb *Els bandits* no és casual. Es pot assumir que de Bulgàkov, des que va acceptar un tema així, Stalin esperava una peça a l'altura de Schiller, però que en va quedar decebut.»[14]

Sigui com sigui, *Batum* va sumar-se a la llarga llista d'obres de Bulgàkov que restarien inèdites en vida de l'autor. No va veure la llum fins al 1977, inclosa a una antologia de textos inèdits editada als Estats Units per Ellendea C. Proffer, *Neizdannyi Bulgakov* (Ann Arbor, Ardis), una edició, però, realitzada a partir d'una còpia defectuosa que no comptava amb referències a les fonts d'arxiu i contenia algunes distorsions i errades en el text. A l'URSS no ho faria fins al 1988, a la revista *Sovremennaya Dramaturgiya*, en una edició de Marietta Chudakova. *Batum* tornava, però ho feia com a testimoni de la relació entre Bulgàkov i Stalin. El problema d'aquest testimoni, però, és que plantejava al tribunal de la història més preguntes de les que responia.

El traductor no voldria acabar sense agrair al Sindicat d'Administració Pública de Barcelona (SAPB) de la Confederació General del Treball (CGT) de Catalunya –en particular, a Josep Garcia Vázquez– per haver-me permès fer ús de les seves oficines a l'edifici de la

14 Gluxenko. I.V., *op. cit.,* p. 23-24.

Federació Local de Sindicats per traduir moltes de les pàgines d'aquesta obra.

Barcelona, gener del 2023